

Jätsbergs herrgård

Vård- och underhållsplan 2015

Arkitekt Lars Einarson AB

Jätsberg – gårdens bebyggelseutveckling i stora drag

Säteriet Jätsberg bildas

Jätsbergs säteri är beläget i Jäts socken, Kinnevalds härad, i södra delen av Kronobergs län. Gården har en äldre föregångare i medeltidsfästet Jätsholm, som låg på en närbelägen udde i sjön Åsnen.

Herrgården i dess nuvarande läge har sitt ursprung i två frälsehemman, Berg eller Berget. Gårdarna förvärvades 1664 av ryttmästare Johan Ugglas som bebyggde Berg till säteri.¹ Säterirättigheter var förbehållet adeln och innebar att egendomen var befriad från beskattning av jorden. Som motprestation skulle frälsemannen ställa upp i krigstjänst och för ändamålet hålla häst och annan nödvändig utrustning.

Redan 1662 hade Ugglas förvärvat nio frälsehemman i byn Västra Jät.² Grunden var lagd för en större egendom som inom kort benämndes Jätsberg. Ortnamnet är skriftligt belagt senast 1684.³ I jordeböckerna kvarstod dock den äldre benämningen Berget på huvudgårdarna ännu vid mitten av 1700-talet.⁴ Gårdarna i Västra Jät utgjorde efter Ugglas förvärv så kallade Rå- och rörshemman under huvudgården. Detta innebar att även de frälsehemman som gränsade till huvudgården hade vissa skatteförmåner samt att frälsebönderna slapp utskrivning till krigstjänst.

I frälsets skyldigheter ingick att sätesgården skulle brukas och bebos av ägaren samt vara ståndsmässigt bebyggd. Det småländska frälsets gårdar var under 1600-talet sällan storslagna i sin planläggning och arkitektur.

Karl XI reduktion av adelns egendomar drabbade i begränsad omfattning Jätsberg. En säterirannsaking år 1679 på Jätsberg uppger att sätesgården var *”väl bebyggd och brukas för arrende med herrens egen avel såväl oxar som kor beståendes”*⁵

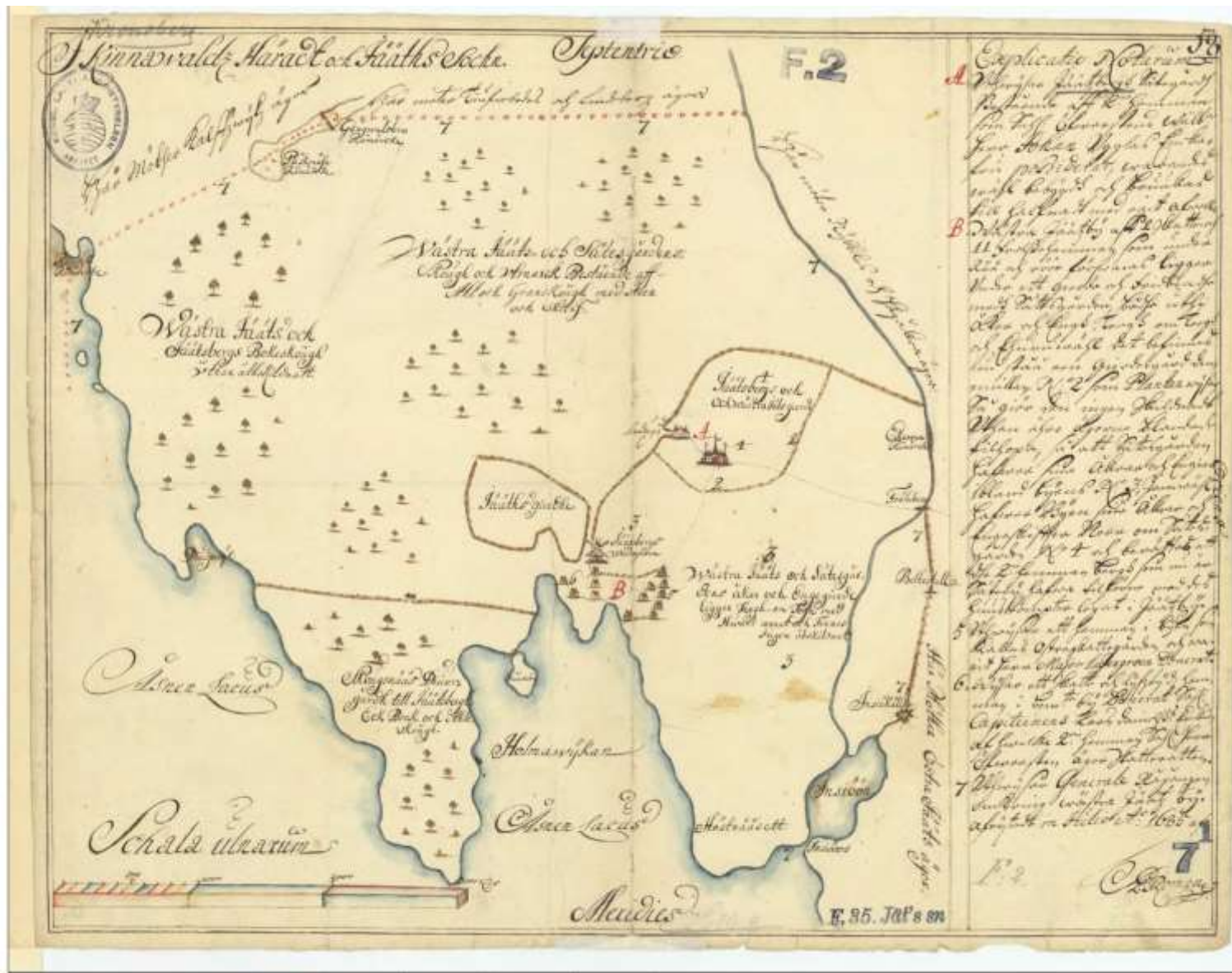
¹ Almqvist, J A, 1976

² Vejde, P G. 1917

³ Almqvist, J.A. 1976

⁴ Rogberg, S. 1770

⁵ Vejde P.G.1917 – med där angiven källa

Jätsberg och dess omgivningar under Stormaktstiden

Västra Jät, Geometrisk avmätning 1685.

Inte mycket är känt om hur sätesgården var bebyggd under 1600-talet. Däremot förmedlar några äldre lantmäterikartor en bild av gårdsbruket och det omgivande landskapet vid 1600-talets slut och 1700-talets början. År 1685 gjordes en avmätning av Jätsberg och Västra Jäts by, som då ägdes av Johan Ugglas änka Anna Christina Kafle. (död 1695) Huvudgården uppges i kartförklaringen vara väl bebyggd. På kartan är den angiven med en säterisymbol, som dock inte kan tolkas som en återgivning av det verkliga utseende.

Från sätesgården utgick en väg rakt söderut till Västra Jäts by, belägen nära en nordlig utlöpare av sjön Åsunden. Byn omfattade år 1770 sex förmedlade mantal och här fanns även en väderkvarn, allt under Jätsberg. Gårdarna i Västra Jät låg i gårdeslag med huvudgården och de brukades av de underlydande frälsebönderna. "Wästra Jäts och sätesgårdens åker och Engegierde ligger Teegh om Teegh med Hwart annat och finnes ingen åtskilnad"

Huvudgården och byns gårdar var således tegskiftade, vilket innebar att de hade var sin delar i byns åker- och ängsgärde. Härigenom fick alla gårdar en andel av varje markslag och jordmån. Mellan inägorna och grannsocknen Kalvsvik, utbreddes sig utmarken, som var samfällad och bevuxen med gran och furu, men även beständ av ek och bokskog med ollon till svinen. Jätsberg hade inhägnat en udde i sjön Åsnen till jaktpark – Skogsnäs djurgård.

I norr gränsade utmarken mot ägorna till kyrkoherdebostället Lindeberg. Rågängen i öster mot grannbyarna Nöbbele och Östra Jät gick delvis i Snugge å, och på kartan anges över vattendraget ett vadställe, dels en bro – Fiölabro.

Jätsberg under släkten Uggle 1664 – 1766

Det är inte klarlagt om Jätsbergs äldsta *herrebyggning* från 1660-talet varit uppförd i en eller två våningar. Vid denna tid kunde boningshuset på en småländsk frälsegård bestå av en låg opanelad timmerbyggnad i en våning och med lågt sadeltak, täckt med torv eller bräder. Den skilde sig från allmogens hus främst genom större mått och rikare inredning. Vid 1700-talets början blev säteritaket ett karaktärsdrag för säterierna,⁶ men vi har inga belegg för det funnits på Jätsberg.

Den undre våningen på Jätsberg har idag en planform som brukar benämnas framkammarestuga. Det är en utökad version av parstugan, oftast genom att två kammare placerats i förlängningen av salen eller storstugan. Härigenom blir byggnadsplanen och fasaduppbyggnaden asymmetrisk, vilket är fallet på Jätsberg.

Framkammarestugan utgjorde modell för de mönsterritningar för officersboställen som utarbetades av Erik Dahlberg år 1687.⁷ Jätsberg var inget militärt boställe i statens ägo, men i familjen Uggle fanns flera militära befattningshavare. Framkammarestugan kan ha varit ett ideal eller en förebild för en ståndsmässig bostad.

Analys

Vår bedömning är att den äldsta huvudbyggnaden på Jätsberg kan ha varit ett envåningshus – en parstuga eller framkammarestuga – i samma läge som den nuvarande. Detta äldsta hus bör, helt eller delvis, ingå i stommen på Jätsbergs bottenvåning.

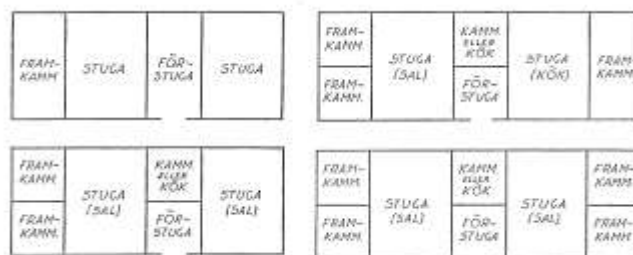
Under byggnadens centrala del finns två tunnvalvda källare, och troligen har dessa varit en del av den äldsta anläggningen. I den västra källarmuren ingår en stor jordfast sten eller klippa, som har integrerats i byggnadens grundläggning.

Även bjälklagsupphängningen med dragband över stora salen talar för att huset från början haft endast en våning. Vid en senare påbyggnad har man haft behov att förstärka vindsbjälklaget i efterhand.

Vilka övriga byggnader som ingick i mangården och hur de varit placerade är inte känt. Däremot framgår det otvetydigt av de äldsta kartorna att ladugården vid denna tidpunkt låg väster om boningshuset, vid vägen mellan Jätsberg och Kalvsvik.

Mangård och ladugård utgjorde på äldre tiders storgårdar i regel två åtskilda byggnadskomplex. Ladugården kan ha utgjorts av en enhet med låga timmerhus. Hos det småländska frälset fanns vid denna tid inte mycket av arkitektoniska ambitioner i bebyggelsegrupperingen.⁸

Ännu vid 1800-talets början låg en gammal grupp av ladugårdshus kvar väster om landsvägen, trots att nya ekonomibyggnader hade uppförts.⁹ Fortfarande finns bebyggelseämningar på platsen, enligt ägaren.

Varianter av framkammarestugans planlösning. Jätsbergs plan överensstämmer närmast med planen nederst till vänster. Efter Hofrén 1937

⁶ Hofrén, M. 1937

⁷ Hofrén, M. 1933

⁸ Hofrén, M. 1937

⁹ Brandförsäkringsbrev 1834

Bebyggelsemiljön under 1700-talet

Jätsbergs säteri blev kvar i släkten Ugglas ägo i mer än hundra år, fram till 1766. Då avled änkan efter Bengt Ugгла och arvingarna beslutade att sälja egendomen på auktion.¹⁰ Gården uppgavs vid försäljningen vara väl bebyggd, hade 42 tunnland åker och kunde föda 70 - 80 kreatur, 8 hästar, 60 får och 80 getter. Vidare fanns en trädgård med fruktträd och jordfrukter (rotsaker) samt en *på det skånska sättet byggd väderkvarn*, dvs troligen en kvarn med vridbar hätta, en holländare. Kvarnens läge var på en kulle norr om gårdsbebyggelsen i Västra Jät.

Karaktärsbyggnaden bestod 1766 av två våningar med 13 *väl konditionerade rum*, vilket innebar att de var i gott skick eller väl inredda. Bouppteckningen efter Bengt Ugglas änka uppger rumsbenämningar i två våningsplan; i nedre våningen *stora salen, salig fruens kammare, frökens kammare, gamla matsalen, skafferiet, porslinskammaren och förstugan* samt i övre våningen *inre gästkammaren, yttre gästkammaren, norra gästkammaren, vävkammaren och övre förstugan*.¹¹

Analys

Vid 1700-talets mitt hade Jätsbergs karaktärsbyggnad med säkerhet två våningar. Bottenvåningens rumsbenämningar kan tolkas som en framkammarsstuga, (se ovan) och plandispositionen var i huvudsak överensstämmande med den som fortfarande finns kvar. Denna planlösning förkom under 1600- och 1700-talen på större gårdar och utgjorde mönsterplan för militära boställen.

Övervåningen omfattade däremot färre rum än idag, endast fyra kammare förutom förstugan. Benämningen kammare antyder att det rört sig om ganska små rum. Man kan inte utesluta ett säteritak, dvs. ett tak med två helvalmade takfall med ett rakt mellanparti, som kunde inrymma en låg övervåning. Även höga, helvalmade tak var moderna på herrgårdar vid 1700-talets mitt.

Jätsberg under släkterna Olsson Lund & Burman 1766- 1853

Gårdens nye ägare blev Gustaf Lund Olsson, auditor vid Växjö regemente och ansedd som synnerligen förmögen. Säteriet kom därmed i ofrälse ägo, och auditor Lund måste särskilt anhålla om att få behålla säterirättigheterna. Detta beviljades år 1773, sedan Lund vid en syneförrättning kunnat dokumentera stora investeringar i gårdsbebyggelsen.¹² Lund hade satt igång omfattande arbeten för att modernisera gårdens byggnadsbestånd. Bland annat hade han rivit förfallna hus i mangården, försett karaktärsbyggnaden med nytt tak, byggt ny bagarstuga och två bodar samt genom stenbrytning och utjämning anlagt en öppen plan.

En ny ladugård uppfördes sydost om mangården. Trädgården utvidgades och förbättrades, inhägnades med "djurgårdsgårdsgård" och planterades med fruktträd. I ett hörn av trädgården byggdes ett hus för redskapen. Utmed södra sidan av den nya ladugården anlades en humlegård med ett par hundra stänger.

Analys

Det äldre byggnadssättet för sätesgårdar, med slutna och tätt hopbyggda mangårdar började vid 1700-talets mitt att öppnas upp och idealet blev istället att karaktärsbyggnaden skulle flankeras av flyglar i enkla eller dubbla par. På Jätsberg ersattes äldre uthus med en ny bagarstuga på hög stenfot samt *två bodar med dubbel botten och loft*, även på hög stenfot.¹³ Beskrivningen bör avse en bodtyp med två bodrum i bottenvåningen och gemensamt övre vindsutrymme, loftet. Dessa byggnader motsvarar möjligen de kvarstående flyglarna, som därmed skulle kunna dateras till 1770-talet. Slutsatsen styrks av iakttagelser i byggnaderna; i norra flygeln det gamla spis- och bakugnskomplexet, i södra flygeln/boden av att fönsteröppningar saknas i bakväggen, där fasaden istället har två blindfönster. Båda byggnaderna har åstak.

¹⁰ Vejde, P G. 1917

¹¹ Bouppteckning i Vejde 1917

¹² Handlingar i Växjö Stiftsbibliotek, återgivna av Vejde 1917

¹³ Synehandling 1773, se ovanstående not

Under 1800-talet byggdes boden och bagarstugan om och fick då ett enhetligt yttre med brädfodring i samma klassicistiska stil som huvudbyggnaden. Se vidare avsnittet *Jätsbergs flygelbyggnader*.
Sammanfattning och analys.

Från 1770-talet härrör också den utjämnade gårdsplanen och terrasseringen mellan bodarna, anlagda med ambitionen att i tidens anda skapa en *cour d'honneur* – en öppen förgård framför huvudbyggnaden.

Den öppna gårdsplanen och flygelbyggnadernas placering uttrycker strävan efter en mer representativ miljö. Till detta bidrog också den trädgård som anlades under Lunds ägarperiod, enligt de huvudlinjer som fortfarande finns kvar. Den vidsträckt trädgården som utbreder sig i slutningen väster om karaktärsbyggnaden och sträcker sig ned till landsvägen. Trädgården är terrasserad i tre nivåer med raka stödmurar av oregelbundet tuktad natursten. Den synes från början ha haft den dubbla rollen av lustträdgård och nyttoträdgård. På terrasserna planterades fruktträd som utvecklades till en viktig del av gårdens tillgångar. När Jätsberg i mitten av 1800-talet bjöds ut till försäljning uppges trädgården ha haft mer än 400 ”ädlare fruktträd”. Ännu vid mitten av 1900-talet stod många gamla träd kvar på terrasserna, där de samsades med rosor och andra prydnadsväxter i rabatter utmed murar och gångar. Köksträdgården låg i trädgårdens norra parti.

Tiden kring 1700-talets mitt var en period av stegrad naturkänsla, som kom till uttryck i arkitektur och trädgårdskonst. Sambandet mellan byggnad och trädgård betonades liksom siktlinjer över ett pastoralt landskap. Samtidigt blev nyttotänkandet viktigt – ofta var det herrgårdarna som blev föregångare med fruktodling och annan trädgårdsnäring.¹⁴

Under 1700-talets senare del inleddes en modernisering av Jätsbergs odlingsmetoder och rationellare driftsformer infördes. Åkerjorden i Västra Jät lades in under huvudgårdens egen drift. Gårdsbebyggelsen i Västra Jäts gamla by försvann i detta skede. Gårdens underlydande landbönder blev drängar eller torpare på de många torp som anlades på utmarken. Det första nybygget Altona omnämns vid en syneförrättning år 1773. Vid Lunds död 1792 fanns 20 torp på Jätsbergs marker.

Detalj av karta 1785 som utvisar Jätsbergs underlydande och i senare år uppodlade torp. Karta i Jätsbergs gårdsarkiv

¹⁴ Olausson, M. 2000

Vid 1800-talets början inleddes ännu en expansiv period på Jätsberg. Efter auditören Lunds frånfälle 1792 övertogs gården av svärsonen Johan Burman, och efter honom dennes son Gustaf Burman. Ägorna utvidgades genom att det närbelägna säteriet Helgåkra förvärvades år 1801. Omläggningen av jordbruksdriften drevs vidare. Flera nya dagsverkstorp anlades på utmarken, de flesta väster eller nordväst om huvudgården. De sista frälsegårdarna i Västra Jät avvecklades, och all åkerjord införlivades i herrgårdens eget bruk. Hushållningssällskapets handlingar 1822/1823 förmåler: *Häradshövdingen G Burman på Jätsberg nyodlat å kärrvall 36 tld, har i bruk artificiell äng 18 tld 24 kpl, dikat 3050 famnar, upprensat gamla diken 4000 famnar, uppsatt en större smedja, grundmurad av gråsten och täckt med tegel, uppför ett nytt tegelbruk.*¹⁵

Med artificiell äng avsågs vallodling på åkerjord, som då var en nyhet i jordbruket.

Stora investeringar gjordes för att förnya egendomens byggnadsbestånd. Vissa av de nya husen försäkrades i Allmänna

Brandförsäkringsverket för byggnader på landet; år 1831 den nybyggda ladugården, år 1834 corps-de logiet och två flyglar. I det senare brandförsäkringsbrevet lämnas lägesuppgifter för ytterligare 15 byggnationer på gården, vilka ägaren inte tog upp till försäkring.

Ladugårdsenheten uppfördes åren 1824 – 1827 i ett nytt läge sydost om mangården. De äldre ekonomihuset togs ur bruk och revs, dels den äldsta fägården från 1600-talet, som legat kvar intill vägen väster om herrgården, dels 1700-talets ladugård som låg sydost om mangården. De nya ekonomibygnaderna grupperades som vinkelställda längor som på tre sidor omgärdar en gårdsplan. Fårhus, oxhus, xxx längan inredd till sädesgolv och loge med vidbyggd tröskvandring, den tredje längan kostall. Längorna uppfördes med yttermurar av sten och murningsdetaljer av tegel, var kostsamma att bygga och för sin tid mycket moderna.

Samtidigt pågick uppförandet av två hus för spannmålmagasin respektive stall, även dessa

med yttermurar av sten, i två våningsplan samt brutna, halvvalmade yttertak. Byggnaderna placerades parallellt, som ett yttre par flyglar kring en öppen plan nordost om huvudbyggnaden. Smidesdetaljer i byggnadernas gavelväggar anger färdigställandeåren 1823 respektive 1825. Spannmålmagasinet ligger fortfarande kvar, i stort behov av restaurering. Den norra stenbyggnaden som övergavs redan vid mitten av 1900-talet och har under 2015 rivits fullständigt.

Med iordningställande av norra och södra flygeln, byggandet av de två magasinerna och huvudbyggnadens nya centriska entréfasaden betonades den östvästliga axeln. Strävan efter en ”fin” entré till mangårdsdelen från öster kunde inte fullföljas, troligen på grund av höjdförhållandena öster om mangården samt den sankta marken vid Snugge år. Vi tror dock att anläggandet av Baronvägen i slutet av 1800-talet också ska ses som en ansats till att förverkliga denna plan.

Charta över Jätsbergs och Helgåkra Säterier med underlydande Rå- och Rörs och Torps ägor, 1823. Detalj. Jätsbergs gårdsarkiv.

Kartan visar gårdsbebyggelsen före den stora omdaning som inleddes 1824. Sydost om mangården ligger den ladugård som hade uppförts av Gustav Lund Olsson på 1770-talet, väster om mangården ligger dessutom 1600-talets ladugårdsenhet fortfarande kvar.

¹⁵ Kronobergs läns hushållningssällskap 1822/823

År 1834 omfattade herrgårdens bebyggelsekärna därutöver, enligt ägarens redovisning samma år, en "bagarebyggnad" och en drängstuga, placerade som flygelbyggnader till corps-de-logiet, ett brygghus, en osttryckeribyggnad av trä, en rättarestuga, ett stall, en smedja, en gammal drängstuga samt en trädgårdsbod.¹⁶

Under den Burmanska perioden anlades en ny vägsträckning över ägorna i nordostlig riktning mot Snugge å, där gården hade vattenkvarn och såg. Under 1800-talet planterades troligen också allén utmed vägen mot Östra Jät.

Spannmålsmagasinet av sten uppfördes 1825.

Ladugården uppfördes 1824 – 1827. och återuppfördes efter en brand 1927.

---

¹⁶ Brandförsäkringsbrev 1834

Tyngdpunkten i Jätsbergsgodsets ekonomi tycks sedan gammalt ha legat på kreatursavel. Under 1800-talet fick mjölkproduktionen en allt viktigare roll – i överensstämmelse med utvecklingen generellt i landet. Distributionsvägar för färsk mjölk existerade ännu inte. Redan i början av 1800-talet verkar Jätsberg ha inriktat sig på förädling av mjölken till smör och ost. Brandförsäkringen 1834 omnämner en osttryckeribyggnad av trä. Även ordet holländeri används för Jätsbergs ostmejeri. Osttryckare och mejerskor fanns anställda på gården och den kända ”Jätsbergsosten” såldes i Växjö och Karlshamn.¹⁷

År 1842 fick mejerihanteringen på Jätsberg en ny byggnad. Att den ansågs viktig framgår av den framträdande placeringen i fonden av uppfarten, utmed mangårdens norra sida. Det är en stenbyggnad med putsade fasader i empirestil. Byggnadsåret 1842 framträder med elegant formade siffror i portens överljusfönster. Troligen har en skolad arkitekt medverkat vid uppförandet. Fönsterbågarna i bottenvåningen är av tidigt 1900-talstyp med småspröjsade rutor över tvärposten. Vid 1900-talets början ändrades användningen till boningshus och fönstren kan vara från detta skede.

Gammal Sötmjölks-Ost,
sålom Schweizer- och Smålands Prest-ost,
från Jätsbergs Osttryckeri, säljes å Torget
i Karlskrona Pingstveckan Tisdagen d. 4
nästkomm. Juni. Jätsberg i Maj 1867.
Fr. Erlandsson,
Osttryckare.

*Gammal sötmjölksost såsom Schweizer -
och Smålands Prest-ost från Jätsbergs
Osttryckeri, säljes å Torget i Karlskrona
Pingstveckan Tisdagen d. 4 nästkomm.
Juni. Jätsberg i Maj 1867.
Fr. Erlandsson, osttryckare.
Annons i Nyaste Blekinge Posten 17 maj 1867*

¹⁷ Ragnar, M 2013

Jätsberg kring sekelskiftet 1900. En veranda med balkong tillkom under 1800-tales senare del. Vålansade rabatter och planteringar inramar gårdsbyggnaderna.

Jätsberg under familjen Rappe/Lysén/Terling 1855 –

År 1855 köptes Jätsberg av friherre Adolf Rappe, ägare till det anrika godset Strömsrum i Kalmar län. Adolf Rappe var inte själv bosatt på Jätsberg. Det var däremot sonen August Wilhelm Rappe, som övertog Jätsberg 1878 och var bosatt där till sin död 1921. Under hans period tillkom en veranda mot gården, en stor balkong mot trädgården samt vid sekelskiftet 1900 en lägre, källarförsedd sidobyggnad för kök, skafferi mm, vid norra gaveln. Invändigt kvarstår från denna tid ett stort antal kakelugnar samt dekorationsmålningarna i övre och nedre förstugans tak.

Utvecklingen av lantbruket fortsatte och Jätsberg ansågs vid 1900-talets början som en av de främsta jordegendomarna i länet.¹⁸ Kreatursbesättningen uppgick till 180 kor samt oxar och ungdjur. Gårdsmejeriet moderniserades tidigt med separatorer och ångmaskinsdrift, men med järnvägslinjen Växjö-Tingsryd 1897 kunde

Oxarna förspända på Jätsberg. Omkr 1900

¹⁸ Rosengren 1914

mjölken säljas färsk till Växjö. En ny väg byggdes till Uråsa station, och går alltjämt under namnet ”Baronavägen”. Baron A W Rappe ingick själv i styrelsen för järnvägsaktiebolaget WTJ.

I samma skede inreddes mejeribyggnaden till bostäder. Mejerihantering tycks ha fortsatt i mindre skala, kanske med osttillverkning enbart för husbehov. Möjligen användes den nya kökstillbyggnaden och källaren för detta ändamål.

Från slutet av 1920-talet tillträdde en ny generation på gården, Viveca Lysén, f. Rappe med maken Ivar Lysén. Byggnaderna moderniserades och flera rum nyinreddes under 1900-talets första hälft, bl. a med nya trappförbindelser mellan våningsplanen. Elektricitet installerades först på 1940-talet.

Ladugården drabbades 1927 av en förödande eldsvåda, då flera hundra nötkreatur blev innebrända. Det kringbyggda ladugårdskomplexet kunde återuppföras i ursprunglig stil och mjölkproduktionen på Jätsberg fortsatte till 1950-talet. Byggnaderna är fortfarande i bruk för gårdens kött djursbesättning.

Under 1900-talets andra del stod huvudbyggnaden under många år obebodd och ett visst förfall inträdde. På 1990-talet inledde gårdens nuvarande ägare Vilhelm Terling en fortfarande pågående process med upprustning av gården.

Trädgården och parken har förenklats och rationaliserats i jämförelse med det tidiga 1900-talet. De rabatter och planteringar som kan urskiljas på foton från mitten av 1900-talet är numera igenlagda. I andra delar har parkmiljön återställts; ett tidigare granplanterat vilthägn vid uppfarten har röjts och nyplanterats med ädellövträd och parkkaraktären återskapats. Den terrasserade parterren mot väster och övriga ytor kring corps-de-logiet, flyglarna och mejeriet sköts fortlöpande som klippta öppna gräsparterrer, och en del äldre fruktträd och prydnadsträd står kvar. Herrgårdskaraktären förstärks av ett värdefullt bestånd av gamla ekar och andra ädellövträd som omger gårdsmiljön.

*Jätsberg från trädgårdssidan med grusade trädgårdsgångar och kantrabatter.
Foto C F Mannerstråle 1963. ATA*

